VÁŠEŇ ZÁPADNEJ MYSLE

PREMENY MYŠLIENOK, KTORÉ VYTVORILI NÁŠ SVET

RICHARD TARNAS

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV

Edícia
pohľady za horizont
zv. 16

Richard Tarnas

VÁŠEŇ ZÁPADNEJ MYSLE

RICHARD TARNAS

VÁŠEŇ ZÁPADNEJ MYSLE

Premeny myšlienok,
ktoré vytvorili náš svet

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV

Copyright © 2002 by Rowman & Littlefield, Inc., Lanhnam. Maryland U.S.A. All rights reserved
Translation © 2015 by Vladimír Lobotka
Cover design © 2015 by Dagmar Staňová and Jaro Latipov
Slovak edition © 2015 by Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, spol. s r. o., Bratislava
e-mail: vsss@stonline.sk
http://www.vsss.sk

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV
spol. s r. o.

Na vydaní sa spolupodieľalo občianske združenie KREATÍVNA BRÁNA
www.kreativnabrana.sk

RICHARD TARNAS
VÁŠEŇ ZÁPADNEJ MYSLE

Z anglického originálu Richard Tarnas: The Passion of the Western Mind
preložil Vladimír Lobotka (vladobotka@gmail.com)
Prvé vydanie v Spojených štátoch amerických 1993
Zodpovedná redaktorka Božena Rolková (profitexty.sk)
Štylistická úprava Eva Fridmanová
Obálka Dagmar Staňová a Jaro Latipov
Sadzba a tlač ETERNA Press, spol. s r. o.
Prvé slovenské vydanie
Printed in Slovakia

ISBN 978-80-8061-826-1

Venujem Heather

Obsah

Predslov 13
Úvod 19

Grécky svetonáhľad 21

Archetypálne formy 23
Idey a bohovia 30
Vývoj gréckej mysle od Homéra po Platóna 33
Mýtické videnie 33
Zrod filozofie 36
Grécke osvietenstvo 41
Sokrates 47
Platónsky hrdina 51
Filozofovo hľadanie a kozmický Rozum 57
Problém planét 64
Aristoteles a grécka rovnováha 70
Dvojaký odkaz 83

Premena klasickej éry 87

Bočné prúdy helenistickej kultúry 89
Úpadok a zachovanie gréckej mysle 89
Astronómia 93
Astrológia 95
Novoplatonizmus 97
Rím 100
Nástup kresťanstva 102

Kresťanský svetonáhľad 105

Židovský monoteizmus a zbožštenie dejín 108
Klasické prvky a platónske dedičstvo 112
Obrátenie pohanskej mysle 119
Protiklady v kresťanskom videní sveta 131

Jasajúce kresťanstvo 136
Dualistické kresťanstvo 141
Ďalšie rozpory a Augustínov odkaz 149
Hmota a duch 149
Augustín 153
Zákon a milosť 158
Atény a Jeruzalem 161
Duch Svätý a jeho premeny 164
Rím a katolicizmus 167
Panna Mária a Matka Cirkev 170
Zhrnutie 173

Premena stredovekej éry 179

Scholastické prebudenie 182
Úloha Tomáša Akvinského 186
Ďalšie posuny počas vrcholného stredoveku 197
Nástup sekulárneho myslenia 197
Astronómia a Dante 199
Sekularizácia Cirkvi a vzostup laického mysticizmu 201
Kritická scholastika a Ockhamova britva 205
Znovuzrodenie klasického humanizmu 214
Petrarca 214
Platónov návrat 216
Na prahu 224

Moderný svetonáhľad 227

Renesancia 228
Reformácia 236
Vedecká revolúcia 250
Kopernik 250
Náboženská reakcia 253
Kepler 255
Galilei 259
Budovanie newtonovskej kozmológie 262
Filozofická revolúcia 272

Bacon 272
Descartes 275
Základy novovekého nazerania na svet 281
Antika a novovek 290
Triumf sekularizmu 297
Veda a náboženstvo: Prvotná zhoda 297
Kompromis a zrážka 300
Filozofia, politika a psychológia 306
Moderná povaha 315
Skryté súvislosti 317

Premena modernej doby 321

Meniaci sa obraz o človeku od Kopernika po Freuda 322
Sebakritika modernej mysle 329
Od Locka k Humovi 329
Kant 336
Úpadok metafyziky 346
Kríza modernej vedy 350
Romantizmus a jeho osud 361
Dve kultúry 361
Rozdelený svetonáhľad 369
Pokusy o syntézu: Od Goetheho a Hegela po Junga 372
Existencializmus a nihilizmus 381
Postmoderná myseľ 388
Na prelome milénia 403

Epilóg 407

Post-kopernikánske dvojité zovretie 408
Poznanie a nevedomie 413
Vývoj svetonáhľadov 423
Návrat domov 430
Chronológia 435
Poznámky 458
Úvod 458
I. Grécky svetonáhľad 460

II. Premena klasickej éry 464
III. Kresťanský svetonáhľad 465
IV. Premena stredovekej éry 473
V. Moderný svetonáhľad 478
VI. Premena modernej éry 482
VII. Epilóg 484
Bibliografia 488
Referenčné práce 510
Poďakovanie autora 512
Index 514

Predslov

Táto kniha prináša stručný opis dejín západného chápania sveta, od starého Grécka až po postmodernu. Mojím cieľom bolo v rámci možností jedného zväzku ponúknuť koherentné podanie vývoja západnej mysle a s ňou spojených meniacich sa koncepcií skutočnosti. Nedávne posuny v niekoľkých oblastiach – vo filozofii, hlbinnej psychológii, religionistike a dejinách vedy – vrhli na tento pozoruhodný vývoj nové svetlo. Historické podanie, ktoré tu predstavujem, bolo týmito posunmi do značnej miery ovplyvnené a obohatené. Na konci tohto opisu som z nich čerpal, aby som ukázal novú perspektívu chápania intelektuálnych a duchovných dejín našej kultúry.

Často dnes počujeme o kolapse západnej tradície, úpadku liberálneho vzdelania a nebezpečnej absencii kultúrnych základov, potrebných k zápasu s našimi súčasnými problémami. Tieto obavy čiastočne odzrkadľujú pocit neistoty a nostalgie na povrchu radikálne sa meniaceho sveta. Zároveň však odrážajú aj hlboký vnútorný pocit nedostatku a práve rastúcemu množstvu premýšľajúcich mužov a žien, ktorí si tento pocit živo uvedomujú, je táto kniha určená. Ako sa moderný svet dostal do súčasnej situácie? Akým spôsobom dospela moderná myseľ k tým fundamentálnym myšlienkam a princípom, ktoré takým zásadným spôsobom ovplyvňujú dnešný svet? Toto sú naliehavé otázky našej doby a na to, aby sme ich mohli zodpovedať, musíme znovu odhaliť svoje vlastné korene – nie z nekritickej úcty k svetonáhľadu a hodnotám minulých dôb, ale skôr preto, aby sme mohli odhaliť a integrovať historický pôvod našej vlastnej éry. Som presvedčený, že len pripomenutím si hlbších počiatkov nášho dnešného sveta a svetonáhľadu, máme nádej na sebapochopenie, nevyhnutné pre vyrovnanie sa s aktuálnymi dilemami. Kultúrne a intelektuálne dejiny Západu tak môžu poslúžiť ako výučba pripravujúca na výzvy, ktorým všetci čelíme. Nádejam sa, že prostredníctvom tejto knihy sa podstatná časť týchto dejín stane ľahšie prístupnou pre širšiu verejnosť.

Zároveň som jednoducho chcel podať príbeh, ktorý som považoval za hodný rozpovedania. Dejiny západnej kultúry sa už od svojich počiatkov vyznačujú dynamikou, rozsahom a krásou veľkej epickej drámy: staroveké a antické Grécko, helenistická éra a Rímske cisárstvo, judaizmus a vzostup kresťanstva, Katolícka cirkev a stredovek, renesancia, reformácia a vedecká revolúcia, osvietenstvo a ro-

mantizmus a ďalej, až k našej vlastnej zaujímavej dobe. Neustála snaha západnej mysle o pochopenie povahy skutočnosti sa vyznačovala rozmachom a veľkoleposťou, dramatickými konfliktmi a ohromujúcimi rozuzleniami – od Tálesa a Pytagora po Platóna a Aristotela, od Klementa a Boethia po Akvinského a Ockhama, od Eudoxa a Ptolemaia po Kopernika a Newtona, od Bacona a Descarta po Kanta a Hegela a od všetkých týchto až po Darwina, Einsteina, Freuda a ďalších. Tento dlhý súboj myšlienok, nazývaný „západná tradícia", bol strhujúcim dobrodružstvom, ktorého výsledok a dôsledky si v sebe nesieme my všetci. Z osobných zápasov Sokrata, Pavla a Augustína, Luthera a Galileiho, ako aj z veľkých kultúrnych zápasov, nesených týmito a mnohými ďalšími, menej viditeľnými protagonistami, ktorých úsilím bol Západ posúvaný na svojej mimoriadnej dráhe, k nám žiari epický heroizmus. Je tam hlboká tragédia. A je tam omnoho viac než tragédia.

Nasledujúce podanie sleduje vývoj dominujúcich svetonáhľadov hlavnej kultúrnej línie Západu, so zameraním na kľúčovú oblasť vzájomnej interakcie medzi filozofiou, náboženstvom a vedou. To, čo Virginia Woolfová povedala o veľkých literárnych dielach, by snáď bolo možné povedať aj o veľkých svetonáhľadoch: „Úspech majstrovských diel ani tak nespočíva v tom, že by boli celkom bez nedostatkov – v skutočnosti v nich tolerujeme aj tie najhrubšie priestupky – ako skôr v nezmernej presvedčivosti intelektu, ktorý obsiahol celú svoju perspektívu." Mojím cieľom na týchto stranách bolo vyjadriť každú perspektívu, ktorú západná myseľ počas svojho vývoja prekonala, a podať ju spôsobom, ktorý by jej bol vlastný. Pri svojom pokuse priblížiť jednotlivé koncepcie skutočnosti, vrátane tej našej súčasnej (ktorá je sama osebe mnohoznačná, ponorená vo víre neustálych premien), som dopredu nezaujal žiadne stanovisko, ktoré by ktorúkoľvek z týchto koncepcií nejakým spôsobom zvýhodňovalo. Skôr som sa usiloval ku každému svetonáhľadu pristúpiť v rovnakom duchu, v akom by som pristupoval k výnimočnému umeleckému dielu – so snahou pochopiť ho a oceniť, precítiť jeho dôsledky pre človeka, nechať prehovoriť jeho vlastný zmysel.

Dnes sa zdá, že západný človek prechádza obdobím epochálnej transformácie, ktorej rozsah je možné prirovnať ku ktorejkoľvek prelomovej epoche dejín našej civilizácie. Verím, že na tejto premene sa inteligentným spôsobom môžeme podieľať len v rozsahu, v akom sme historicky informovaní. Každý vek sa musí na svoje dejiny rozpamätávať odznova. Každá generácia musí myšlienky, ktoré formovali jej chápanie sveta, preskúmať a premyslieť nanovo, z jej vlastného osobitého stanoviska. Našou úlohou je spraviť tak z bohato komplexnej perspektívy konca dvadsiateho storočia. Dúfam, že táto kniha bude pri tejto snahe nápomocná.

R.T.

Svet je hlbinou:
hlbšou než deň môže obsiahnuť.

Friedrich Nietzsche
Tak vravel Zarathustra

VÁŠEŇ ZÁPADNEJ MYSLE

Úvod

Kniha, ktorá skúma vývoj západnej mysle, kladie na čitateľa aj na spisovateľa mimoriadne požiadavky, pretože nás žiada o vstúpenie do rámcov myslenia, ktoré sú niekedy diametrálne odlišné od tých našich. Taká kniha vyzýva k značnej intelektuálnej flexibilite – empatickej metafyzickej predstavivosti a schopnosti pozerať sa na svet očami mužov a žien z iných čias. Človek musí v istom zmysle celkom zotrieť tabuľu, a tak sa pokúsiť pozerať na veci bez výhody alebo záťaže predpojatosti. Samozrejme, o takýto čistý a pružný stav mysle sa môžeme len snažiť, bez toho, že by sme ho niekedy celkom dosiahli. Usilovať sa o tento ideál je však pre dosiahnutie cieľa, aký si pred seba kladie táto kniha, zrejme tým najdôležitejším predpokladom, pretože len ak sme schopní bez povýšenosti vnímať a vyjadriť niektoré mocné domnienky a predpoklady minulosti, ktoré už naďalej nepokladáme za platné alebo obhájiteľné – napríklad kedysi univerzálne presvedčenie o tom, že Zem je nehybným stredom kozmu, alebo ešte silnejšiu tendenciu západných mysliteľov chápať a zosobňovať ľudský druh prevažne v mužskom rode – len potom nezlyháme v snahe pochopiť intelektuálne a kultúrne základy nášho myslenia. Našou stálou výzvou je zostať verný historickému materiálu a zároveň umožniť nášmu súčasnému hľadisku obohacovať, no nie deformovať rôzne myšlienky a svetonázory, ktoré skúmame. Hoci táto výzva by nemala byť podceňovaná, verím, že dnes, pre dôvody, ktoré sa stanú zrejmými v neskorších kapitolách knihy, máme pre zhostenie sa tejto úlohy s potrebnou pružnosťou intelektu a predstavivosti lepšie východisko, než kedykoľvek v minulosti.

Nasledujúce rozprávanie je zoradené chronologicky, podľa troch svetonáhľadov súvisiacich s troma érami, ktoré sú tradične rozlišované v dejinách západnej kultúry – klasickou, stredovekou a modernou. Nie je nutné pripomínať, že akékoľvek rozdeľovanie dejín na 'éry' a 'svetonáhľady' nemôže samo osebe adekvátne odzrkadľovať súdobú komplexnosť a rôznorodosť západného myslenia počas týchto storočí. Avšak na to, aby sme prebrali také nesmierne množstvo materiálov plodným spôsobom, je najskôr nutné zaviesť určité predbežné princípy organizácie. V rámci týchto premosťujúcich zovšeobecnení môžeme následne lepšie označiť problémy a nejasnosti, vnútorné konflikty a nepredpokladané zmeny, ktoré boli pre dejiny západného myslenia vždy také príznačné.

Začíname s Grékmi. Bolo to približne pred dvadsiatimi piatimi storočiami, čo helénsky svet vytvoril ten neobyčajný výkvet kultúry, ktorým začal úsvit západnej civilizácie. Starí Gréci boli zjavne obdarení prvotnou čistotou vnímania a tvorivosťou a západnej mysli poskytli to, čo sa pre ňu ukázalo byť trvalým zdrojom vhľadu, inšpirácie a intelektuálnej obnovy. Moderná veda, stredoveká teológia, klasický humanizmus – všetky sú im hlboko zaviazané. Grécke myšlienky tvorili základné východisko rovnako pre Kopernika a Keplera, Augustína a Akvinského, ako aj pre Cicera a Petrarcu. Náš spôsob myslenia je vo svojej fundamentálnej logike stále natoľko hlboko grécky, že predtým, než začneme chápať jeho povahu, sa musíme najskôr zblízka pozrieť na myslenie samotných Grékov. Ostávajú pre nás prameňom rovnako aj v iných hľadiskách: zvedaví, vynaliezaví, kritickí, intenzívne zaujatí životom a smrťou, hľadajúci poriadok a zmysel, no skeptickí voči konvenčným pravdám, Gréci boli pôvodcami intelektuálnych hodnôt, ktoré sú dnes platné rovnako ako boli platnými v piatom storočí pred Kristom. Pripomeňme si teda týchto prvých protagonistov západnej intelektuálnej tradície.

Poznámka: detailná chronológia udalostí preberaných v tejto knihe sa nachádza na konci textu (od s. 435), kým dátumy narodení a úmrtí každej citovanej historickej postavy možno nájsť vedľa jej mena v Indexe. Diskusia o problematike pohlavia a jeho lingvistických aspektov v texte sa nachádza na začiatku Poznámok (od s. 458).

I

Grécky svetonáhľad

Aby sme sa mohli priblížiť k tomu, čo bolo charakteristické pre videnie také komplexné a mnohostranné, akým bolo to grécke, začnime skúmaním jednej z jeho najpozoruhodnejších vlastností – neustálej, vysoko rôznorodej tendencie interpretovať svet pomocou archetypálnych princípov. Táto tendencia bola očividná počas trvania celej gréckej kultúry už od čias Homérových eposov, hoci vo filozoficky vypracovanej podobe sa vynorila po prvý raz až v intelektuálnej vyhni Atén, medzi druhou polovicou piateho storočia pred Kristom a polovicou štvrtého. Práve tam, prostredníctvom Platónových dialógov a v spojení s postavou Sokrata, získala svoju základnú a v istom zmysle definitívnu podobu. Jej ústrednou časťou bol pohľad na kozmos ako na usporiadané vyjadrenie určitých prapôvodných podstát alebo prvotných transcendentných princípov, striedavo ponímaných ako formy, idey, univerzálie, nemenné absolútna, nesmrteľné božstvá, božské *archai*, alebo archetypy. Hoci táto perspektíva nabrala množstvo rôznych podôb a hoci popri nej existovali aj mnohé dôležité protiprúdy, zdá sa, že nielen Sokrates, Platón a Aristoteles či Pytagoras pred nimi a Plotínos po nich, ale popravde aj Homér a Hesiodos, Aischylos a Sofokles, všetci vyjadrovali niečo ako základný pohľad, odrážajúci typicky grécky sklon vidieť v chaose života objasňujúce univerzálie.

Vyjadrujúc sa prostredníctvom všeobecných pojmov a s plným vedomím nepresnosti takéhoto zovšeobecňovania, môžeme povedať, že grécky vesmír bol

usporiadaný na základe množstva večných podstát, ktoré boli podkladom pre konkrétnu skutočnosť, dávajúc jej tvar a zmysel. Tieto archetypálne princípy v sebe zahŕňali matematické formy geometrie a aritmetiky, kozmické protiklady ako svetlo a temnotu, mužské a ženské aspekty, lásku a nenávisť, jednotu a mnohosť, podoby človeka (*anthropos*) a iných živých bytostí, idey Dobra, Krásy, Spravodlivosti a ostatných absolútnych morálnych a estetických hodnôt. V predfilozofickej gréckej mysli nabrali tieto archetypálne princípy podobu mýtických personifikácií, akými boli Eros, Chaos, Nebesá a Zem (Uranos a Gaia), rovnako ako aj plnšie zosobnené postavy Dia, Prometea a Afrodity. Z tohto pohľadu bol každý aspekt existencie pretkaný a preniknutý takýmito základnými prvkami. Napriek neustálym premenám javov vo vonkajšom svete, ako aj vo vnútornom prežívaní, bolo vo svete stále možné vybadať špecifické nemenné štruktúry alebo podstaty, ktoré boli natoľko konkrétne a trvalé, že sa im prisudzovala vlastná nezávislá skutočnosť. Práve na tejto zjavnej nemennosti a nezávislosti založil Platón svoju metafyziku a svoju teóriu poznania.

Keďže tu načrtnutá archetypálna perspektíva predstavuje vhodné východisko pre vstup do gréckeho chápania sveta, a pretože Platón, ktorého myšlienky sa stali tým najdôležitejším základom pre vývoj západného myslenia, bol prominentným teoretikom a obhajcom tejto perspektívy, začneme rozpravou o platónskom učení o formách. V nasledujúcich kapitolách budeme sledovať historický vývoj gréckeho videnia ako celku. Budeme sa tak venovať spletitej dialektike, vrcholiacej v Platónových myšlienkach, ako aj rovnako spletitým dôsledkom, ktoré z nich vyplynuli.

Avšak na to, aby sme mohli pristúpiť k Platónovi, musíme mať na zreteli jeho nesystematický, často predbežný a dokonca ironický spôsob prezentovania jeho vlastnej filozofie. Rovnako by sme mali brať do úvahy nevyhnutné a nepochybne zámerné dvojznačnosti, ktoré sú ním zvolenému literárnemu žánru – dramatickému dialógu – také vlastné. A nakoniec musíme pamätať aj na rozsah a premenlivosť jeho myslenia, ktoré sa vyvíjalo v rozmedzí približne päťdesiatich rokov. Za takýchto podmienok sa môžeme pokúsiť o provizórne vytýčenie niektorých hlavných myšlienok a princípov, predostretých v jeho spisoch. Naším tichým sprievodcom pri tomto interpretačnom úsilí bude samotná platónska tradícia, ktorá si zachovala a ďalej rozvinula špecifickú filozofickú perspektívu, prameniacu v Platónovi.

Po ukotvení tejto ústrednej pozície v gréckej mysli sa môžeme pohybovať do minulosti, aj vpred do budúcnosti – retrospektívne k ranej mytologickej a predsokratovskej tradícii a následne dopredu k Aristotelovi.